

*В.В. Кончаковська
(Національний педагогічний університет
ім. М.П. Драгоманова)
(Науковий керівник кандидат юридичних наук
Л.М. Шестопалова)*

Особа злочинця у злочинах, що містять ознаки катування

Ключові слова: особа злочинця, типологія, катування, жорстокість, насильство.

Вчення про особу є багатограним, а тому є предметом дослідження багатьох наук — філософії, психології, педагогіки, соціології, психіатрії, фізіології. У кримінології особа вивчається з точки зору її аномальної поведінки.

Людина не народжується особою, а стає нею в процесі свого розвитку, входження в соціальне середовище, засвоєння навколишньої дійсності, ідей, поглядів, норм моралі і звичок, поведінки, властивих соціуму, до якого вона належить. Процес, протягом якого особа розвивається і змінюється, отримуючи конкретне соціальне обличчя, називається соціалізацією. Дефектом соціалізації є особа злочинця, яка формується поступово. Погоджуємося з більшістю вітчизняних кримінологів, які вважають, що немає людей, приречених на вчинення злочинів, злочинцями вони стають внаслідок дефектів їх соціалізації [7, 94].

Особа злочинця як предмет наукових пошуків досліджувалося багатьма вченими: М.Ю. Валуйською, І.М. Даньшиним, А.Ф. Зелінським, А.П. Закалюком та ін. Кримінологічна характеристика особи працівника кримінально-виконавчої установи, який вчиняє злочини у сфері службової діяльності, стало предметом дослідження В. Лазаренка.

Метою публікації є аналіз позицій науковців щодо тлумачення поняття «осо-

ба злочинця», створення портрета особи злочинця на основі загальновідомих у кримінології критеріїв, ознак, властивостей, якостей особи, а також класифікація за типологічними ознаками осіб, що вчинили злочини, які містять ознаки катування.

У зв'язку з окресленою метою, автор ставить перед собою наступні **завдання**: на підставі аналізу позицій науковців щодо визначення часових меж, коли особу можна вважати злочинцем, висловити власну точку зору з цього питання; дати результати проведеного анкетування працівників органів внутрішніх справ (далі — ОВС), які у ході виконання службових обов'язків застосовували злочинні діяння, що містять ознаки катування за віковим, освітнім рівнем, стажем роботи в ОВС та способом вчинення злочину; скласти портрет особи злочинця органів дізнання і досудового слідства.

Про особу злочинця можна говорити у зв'язку з настанням юридично значущої події — вчиненням діяння, передбаченого кримінальним законом. Інакше і бути не може, оскільки властивості та якості будь-якої людини, у тому числі й злочинця, знаходять свій вияв не інакше, як в діях і діяльності [5, 37]. Тому так важливо дослідити особу злочинця, зокрема в контексті нашого дослідження, особу у злочинах, що містять ознаки катування, жорстокості, на-

сильства, знуцання, щоб на їх основі визначити чинники, які вплинули на свідомість особи і спровокували вчинення суспільно небезпечного діяння.

У кримінально-правовому аспекті особа злочинця виникає після визнання її судом винною та вступу вироку суду в законну силу і триває до моменту відбуття покарання та погашення (зняття) судимості. Таке положення має важливе значення, оскільки дає можливість правильно визначити напрями й межі вивчення особи злочинця і саме тих її властивостей, які відіграли вирішальну роль у вчиненні злочину [7, 95].

Існують різні точки зору науковців щодо тлумачення поняття «особи злочинця». Поширеним є визначення зазначеного як людини, що винно вчинила суспільно небезпечне діяння, яке заборонене законом і за яке передбачена кримінальна відповідальність [6, 144]. Поняття «особа злочинця» можна вживати тільки у відношенні до тих осіб, чия злочинна діяльність відрізняється антисуспільною спрямованістю і суспільною небезпечністю її особистості, які досягли певного ступеня (глибини) [1, 240]. А.Ф. Зелінський вважає, що про особу злочинця можна говорити лише щодо людини, яка винна у вчиненні злочину, яка вчинила одне чи декілька умисних, цілеспрямованих, передбачених законом про кримінальну відповідальність дій, щодо реалізації загального для неї мотиву [2, 22–23].

А.П. Закалюк зазначає, що не можна назвати злочинцем особу та характеризувати її як особу злочинця до того, як у встановленому законом порядку не буде визнано вчинення нею злочину. Сукупність соціально-типових ознак, що відрізняють особу злочинця від інших типів особи, не з'являється відразу, після чи під час вчинення злочину, тим більше — після вироку суду. Ці ознаки накопичуються поступово, тривалий час, коли кількісні показники негативних рис перетворюються у нові негативні якості, що набувають суспільної небезпечності, зумовлюють криміногенну мотивацію і у певний момент реалізуються у вчиненні злочину [1, 239].

Цілком поділяємо таку позицію А.П. Закалюка, але водночас зауважимо, що існує таке поняття як латентність, коли злочин є невідомим загалом, в тому числі ОВС з тих чи інших причин. А тому є «приховані» злочинці, які, на нашу думку, становлять особливо суспільно небезпечну групу, тим більше, якщо вони є винуватими у вчиненні злочинів проти життя і здоров'я. До такої групи, можна віднести осіб, що вчиняють злочини, які є предметом нашого дослідження.

Нами з'ясовано, що катування, а також насильство і жорстокість переважно вчиняються у сімейно-побутових відносинах і відносинах між органами дізнання і досудового слідства із затриманими, підозрюваними, обвинуваченими та засудженими. З огляду на стислий обсяг публікації зосередимося на останній групі осіб. Слід зазначити, що катування щодо останньої категорії пов'язане з умовами тримання ув'язнених, переповненням слідчих ізоляторів і місць позбавлення волі, неналежним харчуванням і медико-санітарним забезпеченням, нанесенням тілесних ушкоджень і знуцань тощо.

Особі злочинця притаманна система ознак, властивостей, якостей, що визначають її як людину, яка вчинила злочин. Будучи різновидом особи взагалі, особа злочинця має загальні ознаки (стать, вік, фах, освіта, соціальний стан, роль у суспільстві), а також властиві лише особі злочинця специфічні ознаки, які визначають і виражають характер та ступінь її суспільної небезпеки. Вітчизняні кримінологи поділяють названі ознаки на такі основні групи: 1) соціально-демографічні; 2) кримінально-правові; 3) соціальні ролі і статус; 4) морально-психологічні характеристики [7, 96–97].

Розглянемо основні з названих критеріїв. Однак, перш за все, відмітимо класифікацію К. Катеринчук, яка пропонує наступний поділ суб'єктів катування: перша група — працівники правоохоронних органів, друга — співробітники пенітенціарних установ, третя — військові (солдати), четверта — медпрацівники, п'ята — інші [4, 65].

У межах теми публікації нас цікавить перша група, однак не з позиції суб'єкта злочину, а з кримінологічної точки зору, тобто особи злочинця. Крім того, ст. 127 КК України передбачає загального суб'єкта злочину, водночас зауважимо, що ч. 2 вказаної норми передбачає кваліфікуючу ознаку — вчинення злочину службовою особою. Група осіб, що досліджується, охоплюється поняттям службова особа.

За матеріалами проведеного анкетування було встановлено, що найбільш активною **віковою** категорією осіб, які вчиняли злочини, що містять ознаки катування є працівники ОВС у віці від 30–40 років — 219 осіб (41 %), у віці від 40–50 років — 135 осіб (25 %) і у віці до 25 років — 103 (19 %), незначний відсоток припадає на групу працівників ОВС у віці від 25 до 30 років — 77 осіб (14 %) і у віці старше 50 років — 6 осіб (1 %) від загальної кількості.

Таким чином, серед винуватих у досліджуваних злочинах превалюють дві вікові категорії: у віці 30–40 років — 219 осіб (41 %) і у віці 40–50 років — 135 осіб (25 %). Найменшу частку злочинців складають особи старше 50 років — 6 осіб (1 %).

Вища **освіта** не є показовою, оскільки за результатами дослідження найбільша частка злочинців припадає якраз на осіб, які мають вищу юридичну освіту — 277 (51 %). Несуттєво відрізняються показники з середньою, середньою спеціальною та неповною вищою (зазначений критерій ми не виділяли окремо, оскільки він становить невеликий відсоток) освітою, який склав 154 особи (29 %) і вищою неюридичною — 109 осіб (20 %).

Характеризуючи **стаж** роботи в ОВС, необхідно відмітити, що найбільше вчиняється злочинів особами, стаж роботи яких складає 10–20 років (219 осіб — 40 %). Цікавим є те, що порівну вчиняють досліджувані злочини особи, стаж роботи яких складає від 3 років і більше 20 років (103 особи — 19 %). Зі стажем роботи 5–10 років (90 осіб — 17 %) і найменш активні у вчиненні злочинів, що містять ознаки катування, насильства і жорстокості особи зі стажем роботи в ОВС від 3 до 5 років (25 осіб — 5 %).

Досить точно й об'єктивно, на нашу думку, В. Лазаренко охарактеризував риси правової і моральної свідомості, зазначивши, що за останні півтора десятиріччя етичні орієнтири нашого суспільства дуже змінилися. Словосполучення «суспільне благо», «громадський обов'язок», «чесне служіння Батьківщині» втратили значення для сучасних українських громадян. Особисте благо, індивідуальні потреби (інколи егоїстичні), користоловство — саме це є сьогодні метою багатьох громадян, у тому числі деяких чиновників Державної кримінально-виконавчої служби України (далі — ДКВС України) [8, 89]. З огляду на те, що ми досліджуємо не тільки працівника установи виконання покарань як особу злочинця, а й працівників органів дізнання і досудового слідства, вказана позиція науковця цілком може охарактеризувати й останню групу осіб.

Психологічна характеристика особи злочинця включає особливості її інтелектуальних, емоційних і вольових якостей. Так, інтелектуальні властивості передбачають: рівень розумового розвитку, обсяг знань, життєвий досвід, широту або вузькість поглядів, зміст і різноманітність інтересів тощо. Кримінологічні дослідження показують, що більшість осіб, які вчинили злочини, особливо насильницькі, характеризуються зниженим рівнем загальноосвітніх знань, вузьким світоглядом, розумовою відсталістю, обмеженими здібностями до суспільно корисної діяльності [7, 98].

Специфіка діяльності кримінально-виконавчих установ висуває низку вимог до особистих якостей працівників. Для забезпечення ефективної діяльності ДКВС України створена спеціальна система відбору кандидатів на службу. Психологи здійснюють велику роботу, в тому числі з індивідуальної профілактики вчинення злочинів: організація та проведення професійного психологічного відбору (в тому числі виявлення осіб, схильних до деструктивної поведінки); здійснення психологічної допомоги; організація соціально-психологічної роботи; консультації з оперативно-службової діяльності;

здійснення професійно-психологічної підготовки. Проведене дослідження свідчить, що працівник, який прийшов на роботу в ДКВС, виховувався у сприятливому соціальному середовищі, раніше не судимий, має позитивну установку щодо суспільних норм і закону. Таким чином, при перевірці кандидатів на роботу психологами і ОВС виключається можливість приходу до Державної кримінально-виконавчої служби осіб, які мають низький рівень правосвідомості та раніше судимих. А тому особливу увагу необхідно приділяти подальшій системі контролю та покаранню за правопорушення і злочини, що вчиняються працівниками кримінально-виконавчих установ [8, 89].

Проведене нами опитування громадян (м. Києва, Київської, Миколаївської, Чернігівської, Закарпатської, Хмельницької, Житомирської областей різного віку, професій, статі, рівня освіти) щодо причин вчинення злочинів працівниками ОВС свідчить про таке: 40 % респондентів вважають, що найбільш вагомою причиною, що впливає на насильство з боку окремих представників міліції щодо громадян, є безкарність дій працівників правоохоронних органів, 34 % — низький професійний і культурний рівень, 10 % — незадовільні умови праці (агресія через матеріальну скруту, конфліктні відносини в колективі тощо). Цікавим є факт, що думки опитаних розділилися щодо таких причин, як тиск з боку керівництва і замалий контроль з боку керівників (8 % і 8 % відповідно).

За результатами дослідження, проведеного В. Лазаренко, на злочинців, які усвідомлюють свої дії, серед кримінальних кар'єристів (так класифікує за типологією В. Лазаренко службових осіб) припадає близько 70 %. Їх поведінка виражається найчастіше в незаконних діях відносно засуджених, зокрема пов'язаних із застосуванням побоїв і тортур [8, 89].

За інформацією П'ятої щорічної доповіді Уповноваженої ВР України з прав людини, найбільш поширеними видами фізичних катувань залишаються такі: тривале побиття чутливих частин тіла, підвішуван-

ня на пруті, наручниках, позбавлення можливості дихати шляхом одягання протигаза або поліетиленового пакета, застосування електричного струму тощо [3].

Відповідно до результатів проведеного нами дослідження найбільше працівників ОВС піддають потерпілих психічному насильству. Так, із 540 опитаних працівників ОВС 302 (56 %) застосовують психічне насильство, 123 (23 %) — фізичне насильство і 115 осіб (21 %) опитаних застосовують як фізичне, так і психічне насильство.

Систематизуємо отримані дані, шляхом розподілу явищ на окремі елементи (типи) за найбільш істотними критеріями та у виявленні відмінностей між ними, що є типологією. Значна більшість кримінологів вважають, що підставами (критеріями) побудови типології особи злочинців повинні бути: 1) характер антисуспільної спрямованості особи злочинців; 2) ступінь глибини цієї антисуспільної спрямованості. Названі два типологічні критерії, доповнюючи один одного, становлять підґрунтя типології особи злочинців. За характером антисуспільної спрямованості усіх злочинців поділяють на такі чотири типи: 1) насильницьких; 2) корисливих; 3) злісних соціально дезорганізованих; 4) необережних. За ступенем глибини антисуспільної спрямованості злочинців поділяють на: 1) випадкових; 2) ситуаційних; 3) нестійких; 4) злісних; 5) особливо злісних [5, 40–41].

Таким чином, виділяємо два види осіб злочинців за характером і змістом їх мотивації: насильницький тип і з корисливою спрямованістю.

Насильницький тип характеризується негативним ставленням до людини, її невід'ємних прав і свобод на життя, здоров'я, честь, гідність, недоторканність. Така особа повністю розуміє суспільну небезпеку своєї поведінки, проте через безкарність, «вседозволеність» вчиняє злочини, «подаючи негативний приклад» власною поведінкою колегам.

Тип злочинців з **корисливою спрямованістю** характеризується негативною мотивацією, що проявляється у злочинних намірах і діях заради матеріальної нажи-

ви, похвали, винагороди, підвищення по службі.

За глибиною і стійкістю антисуспільної спрямованості особи виділяємо ситуативних і злісних злочинців. *Ситуативний* тип характеризується слабкою схильністю до протиправної діяльності. Його злочинна поведінка зумовлена збігом життєвих обставин. Цьому типу не властиві негативні етико-психологічні якості, характерні для «справжніх» злочинців [8, 90]. Крім того, такій особі притаманний слабкий характер, вона не може протистояти іншим, часто не здатна заперечити або відстояти власну позицію, в більшості випадків не може відокремитися від колективу і залежна від нього, а тому робить «так як усі», навіть порушуючи закон.

Злісний тип злочинців є особливо небезпечним, оскільки неодноразово вчиняв злочин і продовжує. Аморальність, агресивність, конфліктність, стійка установка та переконаність, що законним шляхом не можна вирішити питання або розв'язати (виконати) завдання.

З огляду на істотні відмінності в ознаках службових осіб, які вчинили злочини, пов'язані та не пов'язані з отриманням незаконної вигоди, В. Лазаренко виділяє два самостійні «портрети» злочинця: корупціонера і кримінального кар'єриста, причому поділяючи особу корупціонера на ситуативного та злісного, а кримінального кар'єриста — на того, який усвідомлює свої дії, і афектного [8, 90].

Необхідно зазначити, що, як правило, *корисливий* тип злочинців характерний для службових осіб. Ми відокремлюємо зазначений тип, оскільки його не можна, на нашу думку, віднести до органів дізнання і досудового слідства. Однак такий тип зустрічається, коли особа вчиняє діяння, що передбачені ст. 127 КК України з метою отримання інформації, вигідної для особи, або з метою збуту цієї інформації тощо. Так, зазначеному типу характерна злочинна поведінка з реакцією на конкретну життєву ситуацію (іншими словами — особа вчинила злочин, проте з метою захисту себе від притягнення до кримінальної відпо-

відальності примушує іншу взяти на себе вину, користуючись нездатністю захистити себе, можливо, й залежністю потерпілого від злочинця).

За глибиною і стійкістю антисуспільної спрямованості особи виділяємо *нестійкого* та *злісного* злочинця. Перший характеризується переважно позитивно, такі особи не вчиняли правопорушення, зокрема ті, що пов'язані з насильством, жорстокістю, але були свідками такого, наприклад, в дитинстві, а тому сприймають такий спосіб вирішення справи як негативний, однак можливий, чим і виправдовують себе.

Особам *злісного* типу характерна стійка антисуспільна поведінка. Вони неодноразово вчиняли дії, які характеризуються насильством і жорстокістю, притягалися до адміністративної відповідальності. Байдужість, хамство, відмова вирішувати проблеми гуманними та людськими способами, агресивність, жорстокість — риси, які характерні цьому типу злочинців.

На сьогодні злочинність у сфері службової діяльності, за оцінками кримінологів, носить масовий характер. Ірраціональна масова поведінка суб'єктів діяльності свідчить, перш за все, про деформацію професійного мікросередовища [8, 90].

Підводячи підсумки, зазначимо, що портрет особи злочинця, яка вчинила злочин, що містить ознаки катування, жорстокості та насильства було складено на основі відомостей, що були одержані за результатами проведеного анкетування (540 працівників правоохоронних органів м. Києва, Київської, Черкаської, Дніпропетровської, Житомирської, Закарпатської областей), із врахуванням прикладів ЗМІ та кримінальних справ, що були розглянуті в м. Києві за 2003 — 2008 рр. Складність дослідження полягала й у високій латентності таких злочинів. Крім того, стислий обсяг статті не дає можливості висвітлити проблеми, які є в Україні та можуть безпосередньо й опосередковано впливати на формування чинників, що можуть вплинути на поведінку особи, зокрема — злочинну. Тому дослідження особи злочинця потребує подальшого вивчення, із врахуванням судової

практики по всіх регіонах України, та інших відомостей, що характеризують працівника

ОВС як особу злочинця, яка вчинила злочин, що містить ознаки катування.

Список літератури:

1. *Закалюк А.П.* Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3 кн. / А.П. Закалюк. — К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. — Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. — 2007. — 424 с.
2. *Зелинский А.Ф.* Криминальная психология: научно-практическое издание / А.Ф. Зелинский. — К.: Юринком Интер, 1999. — 240 с.
3. *Карпачова Н.І.* Стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні. П'ята щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://ombudsman.kiev.ua/dopovid_5/Dop5_Zmist.htm.
4. *Катеринчук К.* Характеристика особи злочинця у справах про катування / К. Катеринчук // Право України. — 2007. — № 8.
5. Кримінологія: Загальна та Особлива частини: підручник / І.М. Даньшин, В.В. Голіна, М.Ю. Валуйська; за ред. В.В. Голіни. — Харків: Право, 2009. — 288 с.
6. Кримінологія: учебник / [под ред. И.И. Карпеца, В.Н. Кудрявцева, Н.Ф. Кузнецовой, А.Б. Сахарова]. — М.: Юрид. лит., 1976. — 440 с.
7. Курс кримінології: Загальна частина: підручник: у 2 кн. / О.М. Джужа, П.П. Михайленко, О.Г. Кулик [та ін.]; за заг. ред. О.М. Джужа. — К. Юрінком Інтер, 2001. — 352 с.
8. *Лазаренко В.* Кримінологічна характеристика особи працівника кримінально-виконавчої установи, який вчиняє злочини у сфері службової діяльності / В. Лазаренко // Підприємництво, господарство і право. — 2008. — № 1.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается личность насильственного преступника. Приведены результаты анкетирования работников органов внутренних дел, совершавших преступления, которые содержат признаки истязания. На основе критериев, выделяемых криминологами, составлен портрет личности насильственного преступника.

SUMMARY

A personality of violent criminal is considered in the article. It contains results of questionnaire poll of internal affairs bodies officers who committed crimes containing torture signs. Based on criteria defined by criminologists violent criminal personality portrait was drawn up.

Рекомендовано кафедрою кримінального та адміністративного права

Подано 26.11.09